

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО,

кандидат соціологічних наук, завідувачка кафедри соціологічних досліджень соціогуманітарного факультету Міжнародного Соломонового університету

Суб'єкт, метод пізнання, картина соціального світу в класичній, некласичній, постнекласичній соціології

Abstract

The specificity of transition from the classics to the non-classics, and to the post-non-classics in the sociological theory is analyzed in the article. There are postulated the main principles of the classic, non-classic and post-non-classic paradigms from the philosophical point of view. On this basis, the author states general definitions of the (1) subject, (2) cognitive method, and (3) social world pattern as methodological grounds of sociological episteme. In conclusion, two ways of analysis of social reality – transcendental and immanent – are considered as examples of realization of classic and non-classic paradigms in the contemporary sociological theory.

У сучасній соціології відбувається таке саме перетворення, що його на початку ХХ століття переживало природознавство у зв'язку із відкриттям теорії відносності та явищ квантової фізики. Так само, як і там, сьогодні у соціальних науках спостерігається відмова від субстанціоналізму як способу мислення і перехід до “мережного мислення”. Ми, соціологи, стоїмо на самому початку цього шляху як у теоретичних розробках, так і у створенні нових методів дослідження. Багато в чому методологічний пошук нових засад соціології гальмує специфічність ситуації всередині наукової спільноти.

Сучасна соціологія являє собою своєрідне поле зіткнення інтересів різних груп, кожна з яких претендує на наукове відображення сутності соціальної реальності. Кризу класичної науки, про яку вже у 1960-ті роки

писав А.Гоулднер, донині не розв'язано, радше вона стала частиною соціологічної традиції. Щойно ми трохи глибше підійдемо до праць класиків, як одразу з'ясовується, що питань у них було порушено куди більше, ніж знайдено відповідей. Ключова проблема науки — визначення меж предмета дослідження, що мало б уможливити для соціології не лише формальне, а й логіко-методологічне відокремлення від філософії та інших наук про суспільство, — щоразу розв'язується наново.

Можна сказати, що епістемологія в соціології — це не лише спосіб прояснення методологічних засад науки, а й політика наукового поля. Перевизначаючи критерії наукового знання, кожен учений свідомо чи несвідомо виходить при цьому зі своїх інтересів. Спір між теоретиками й практиками, структуралістами й феноменологами, позитивістами й постмодерністами — це не тільки науковий, а й політичний спір з приводу того, який образ науки вважатиметься легітимним у майбутньому.

Виходячи з цього, найактуальнішими для сучасної соціологічної теорії є такі питання: чим є реальність, яку називають соціальною, якими є методи пізнання цієї реальності і яким є місце суб'єкта у просторі соціальних взаємодій. Крім цього, існує проблема розуміння того, хто є ми, ті, хто вивчає цю реальність, з якою метою ми її досліджуємо, що можемо отримати в результаті, інакше кажучи, якими є можливості й обмеження наукового соціологічного пізнання.

Усе це — епістемологічні питання, і для відповіді на них необхідно по-новому подивитися на теорію пізнання, в контексті застосування її для розв'язання проблем сучасних соціальних наук. Існує щонайменше два тлумачення епістемології соціальних наук. Перше трактування — класичне, коли епістемологію розуміють як складову загальної теорії пізнання. У цьому разі епістемологія — це наука про можливості здобуття істинного знання в науці. Прихильники такого підходу С.Фулер [Fuller, 2002] і Ю.Резнік [Резнік, 1999] порівнюють різні методологічні підходи щодо аналізу соціальної реальності. Цей порівняльний аналіз дає змогу з'ясувати можливості й обмеження здобуття наукового знання у класичних і некласичних парадигмах.

Друге тлумачення епістемології як аналізу рамок наукового дослідження, що впливають на політику наукового поля, належить М.Фуко [Фуко, 2004], П.Бурдьє [Бурдьє, 2005] і Ю.Качанову [Качанов, 2007]. З точки зору М.Фуко, “епістема — це не форма пізнання чи тип раціональності, який, пронизуючи найрізноманітніші науки, виявив би суверенну єдність суб'єкта, духу чи епохи” [Фуко, 2004: с. 351]. Епістема — це те, що виходить за межі окремих наукових дискурсів, це міждисциплінарна рамка, що задає тематику в дослідженнях наук певного історичного періоду. Фактично, саме епістема визначає спектр можливих питань, що їх висуває дослідник реальності, але важливішим є те, що епістема — це фільтр для відповідей на поставлені питання. Завдяки цьому в науці говорять про обмеженість можливостей пізнання. Певною мірою епістему в потлумаченні М.Фуко можна вважати частиною третього світу К.Попера — світу ідей і абстрактних моделей реальності [Поппер, 2000].

На думку П.Бурдье і Ю.Качанова, наукове поле як місце боротьби за наукове домінування визначає кожному дослідникові вибір — залежно від його позиції — певної наукової стратегії, яка водночас є й політичною. Термін “політика” тут не слід розуміти буквально. Оскільки для кожного поля характерний особливий різновид символічного капіталу, політика в рамках поля — це боротьба за монопольне володіння ним (у науці — це монопольне право на володіння істиною). Наука не має інших підстав, крім колективного вірування в її засади, що продукує і передбачає саме функціонування наукового поля. Це так звана докса, що зумовлює відносини безпосередньої згоди зі світом, у даному разі зі світом науки, а точніше — з її ментальними структурами, застосовуючи які до аналізу дійсності, дослідники отримують її наукову картину, яку потім видають за реальну. Докса в концепції школи П.Бурдье виконує ту саму функцію, що й епістема в концепції М.Фуко, — визначає рамки наукового дослідження соціальної реальності, бо називає основні об'єкти аналізу і обирає метод пізнання.

Обидві версії епістемології соціальних наук справляють неабиякий вплив на сучасну соціологічну теорію, в якій відбувається перехід від класичних методологічних засад до неklasичних і постнеklasичних. Обговорення статусу теоретичної соціології як науки про сучасний світ має місце як у дослідженнях західних теоретиків [Валлерстайн, 2004; Коллінз, 1999; Штомпка, 2005], так і в працях українських [Бурлачук, 2006; Костенко, Макеєв, 2008; Кутуєв, 2009; Попова, 2002; Танчер, 2000; Тарасенко, 2008] і російських соціологів [Гофман, 2005; Филиппов, 2008]. Практично в усіх згаданих вище працях ідеться про необхідність переходу від аналізу класичних концепцій соціологічної теорії до формування нових методологічних засад соціології як науки, котра вивчає не стани, а процеси, не так соціальну статистику, як соціальну динаміку.

На мій погляд, для уточнення логіки переходу від субстанціональної епістемі, що домінує у соціології в період класики, до сучасної епістемі “мережного мислення” при аналізі соціологічних теорій доцільне використання типології наукової раціональності В.Стьопіна [Степин, 2003]. У три етапи розвитку (класика/некласика/постнекласика) можна як в узагальнену рамку вписати і сучасну концепцію неокласики Дж.Александера [Alexander, 1988; Kurasawa, 2004], і методологію неореалізму [Аутвейт, 1991; Арчер, 1998]. Неокласика Дж.Александера, власне, є спробою збереження класичних методологічних принципів у некласичному підході. Таку спробу, як і інші варіанти макро-мікросинтезів, критикують представники неореалізму в соціології. Їхній метод пізнання, на мою думку, є найслухнішим варіантом постнеklasичного методу, оскільки повертає можливість наукового аналізу тенденцій, закладених у реальності, і долає суперечності некласичного методу постмодерністів.

Метою цієї статті є аналіз специфіки переходу від класики до некласики й постнеklasики в соціологічній теорії. Для реалізації поставленої мети спершу тезово буде постульовано загальні принципи класики, некласики та постнеklasики з точки зору філософії науки, потім дано визначення суб'єкта, методу пізнання, картини соціального світу як методологічних засад епістемі соціології. Наостанок буде розглянуто два способи аналізу

соціальної реальності — трансцендентний і іманентний — як приклади класики та некласики в сучасній соціології.

Загальні методологічні принципи класики, некласики і постнекласики

Для класичної науки, що сформувалася і заклала фундамент класичного позитивізму в соціальних науках, назагал характерні такі методологічні принципи: трансценденталізм, самототожність об'єкта і суб'єкта пізнання, субстанціоналізм, що передбачає об'єктивну реальність, яка перебуває поза свідомістю суб'єкта пізнання, наївний реалізм, пошук істини як знання про суще, приховане за частковостями зовнішніх явищ [Ильин, 1993].

У некласичній картині світу “поняття події набуває самостійного смислу і вживається ширше, воно вказує на окрему дію, явище, що має сенс саме по собі, а не лише як вияв загального закону” [Мелков, 2004: с. 87]. Відбувається поступова відмова від аналізу реальності як деякої субстанціонально вираженої суті явищ і перехід до аналізу процесів і подій як найдрібніших одиниць динаміки реальності.

Загалом для некласичного наукового пізнання характерні такі методологічні принципи, що відрізняють його від класичної методології: стосовно образу реальності — поліфундаментальність, релятивізм; стосовно суб'єкта пізнання і способів його поводження з реальністю — персоналізм, прагматизм як підґрунтя антиумоглядності й діяльнісного підходу щодо роботи з реальністю. Поліфундаментальність некласики передбачає нетрадиційне світобачення дослідника, ґрунтоване на ідеї складної предметності, ані структурно, ані генетично не опосередковуваної жодними базовими комплексами, що їх потлумачують як моноцентричний онтологічний першофундамент. Релятивізм некласики означає, що знання не безвідносне, воно інтенціональне, зчеплене із прийомами розумового й експериментального опрацювання дійсності, із процедурами ідентифікації об'єктів, правилами інтерпретації, систематизації їх тощо. Таким чином, у некласичному пізнанні інтенціональність свідомості, його зацікавлена спрямованість на об'єкт не може бути “знята” звичайними раціональними процедурами збирання й аналізу. Необхідним є те, що в Е.Гусерля називається процедурою феноменологічної редукції, а в концепції П.Бурдьє — методом подвійної об'єктивації. Персоналізм як некласичний принцип передбачає заперечення раціональної логіки як єдиної форми пізнання. Ідею про суб'єкт як активного діяча, не тільки дослідника, а й перетворювача природи й суспільства також можна віднести до принципу персоналізму.

Долаючи некритичні догми класики, некласика, втім, не пориває з нею остаточно. Безпосередній, явний зв'язок між ними проглядається в частині тлумачення призначення знання. І класика, і некласика сходяться в одному: завдання науки — розкриття природи буття, осягнення істини. Обґрунтуванням виокремлення й відокремлення постнекласичного етапу розвитку науки може бути чинник цінності наукового знання, його узгодження не з індивідуальними чи груповими картинами світу, а з глобальним проектом на рівні усього людства. Такими проектами можна вважати екологічну мо-

дель регуляції відносин людини і природи, проект глобалізації міжнародного простору соціальних і політичних відносин.

Загалом зазначу, що перехід науки від класики до некласики, відмінність базових методологічних принципів між цими підходами в науковій і філософській літературі описані доволі чітко й не викликають сумніву. Більше питань зумовлює перехід від некласики до постнекласики, оскільки не зовсім зрозумілі відмінності в методології. Радше можна сказати, що постнекласичний тип раціональності — це своєрідний етап розвитку некласичного типу, в якому окремі некласичні принципи доводять до логічного завершення. Як самостійний етап постнекласику важко класифікувати, позаяк цей тип наукової раціональності ще формується, причому відбувається це на наших очах.

До таких принципів можна віднести міждисциплінарність, аналіз контекстів подій, об'єктивність пізнання як інтерсуб'єктивність, ідею метаспостерігача як суб'єкт пізнання в постнекласиці.

Об'єктами в постнекласичному пізнанні є унікальні системи, що характеризуються відкритістю і саморозвитком. Саме для вивчення їх унеобхіднилося залучення до одного дослідницького проекту представників різних наукових дисциплін. Ставлення до вивчення випадковостей і необхідності в рамках цих систем змінюється від класичного принципу їх протиставлення до принципу взаємодоповняльності.

Подія в постнекласиці — це вибір одного зі шляхів еволюції системи, тож слід говорити про її значимість — оцінку, смисл. Факт є подією, внесеною в певний контекст. Зміна контекстів — “перевдягання подій в інші смисли” [Мелков, 2004: с. 124]. Вибір можливих контекстів зумовлений метаконтекстом культури унікальної й універсально-людської.

Об'єктивність як інтерсуб'єктивність заступає в постнекласиці місце ставлення до об'єктивності як відстороненості, невключеності суб'єкта в досліджувану реальність. Інтерсуб'єктивність означає не лише інтенціональність свідомості дослідника, прийняту в некласиці, але й узгодженість індивідуальних інтенцій із цінностями групи. Звідси одним із критеріїв об'єктивності отриманих результатів дослідження в постнекласиці передбачається, що “наукове фактичне знання має бути прийняте як об'єктивне певною науковою спільнотою” [Мелков, 2004: с. 125]. Об'єктивність істини як точна фотографія реальності поступається об'єктивності знання, сприйнятого на певному етапі розвитку науки певною групою професіоналів.

У постнекласиці суб'єктом пізнання стає метаспостерігач, який перебуває водночас усередині й поза системою спостереження. Усередині системи спостерігач залишається вченим, який працює в певній методології й отримує результати, зумовлені вибором методу і відповідного поняттєвого апарату аналізу. Поза системою спостерігач переймається рефлексією над власними засадами мислення і визначає сам для себе ієрархію цінностей, котрі зумовлюють пріоритети в його науковій діяльності. Таким чином, у постнекласиці наука разом із продукуванням нового знання на підставі вже розроблених методів і підходів до аналізу виробляє рефлексію з приводу власних засад і коригує здобуте знання. Дослідник в ідеалі постнекласики

має вміти поєднувати в собі риси вченого, історика і філософа науки, а також критика власних результатів із позиції метаспостерігача.

У соціології соціальність, сформована за Нового часу, стає предметом аналізу для класичного періоду, а також сферою, де розгортається реалізація проектів Просвітництва. Ідеали розумної організації суспільства доволі тісно переплітаються з ідеалами утилітарної культури середнього класу, що дає змогу розвиватися ідеям позитивізму в класиці соціології. Некласичний період пов'язаний із руйнацією образу суспільства як єдиного цілого у другій половині ХХ століття. Предметом неklasичної соціології стає повсякденність і стилі життя, субкультурні вияви, що відрізняють одну соціальну групу від іншої. Разом із цим посилюється інтерес до індивідуальних суб'єктів дії, зв'язку їхньої біографії із глобальними історичними процесами.

Постнеklasичний етап розвитку соціологічної теорії розпочався порівняно недавно і пов'язаний передусім з ідеями постмодернізму і постструктуралізму, а також неореалізму. Предметом аналізу постнеklasичних теорій стають не елементи соціальних структур, а соціальні процеси й окремі події в соціальному житті. Одним із значущих для постнекласики питань є те, яким чином у сучасному динамічному соціальному світі відбувається формування й підтримка групових та індивідуальних ідентичностей, а також проблема формування соціального цілого за умов розмивання меж колишніх спільнот і змішування культур.

Класичній методології було властиве прагнення граничної строгості й однозначності понять. Автори неklasичної та постнеklasичної соціальної методології виходять з того, що наукове поняття має відкритий обрій значення. У зв'язку з формуванням нових принципів соціогуманитарного знання виникає потреба переосмислення теоретичних засад із тим, щоби сформувати цілісне бачення сучасної соціальної реальності, яке передбачає передусім зміну основних теоретичних метафор [Микешина, 2002]. Уявлення про соціальну реальність як про реальність, що складається з окремих об'єктів — субстанціональних елементів єдиного цілого, витісняється уявленням про мережу двосторонніх взаємозв'язків, динамічне соціальне поле, де субстанціональні елементи відсутні, їхнє місце посідають соціальні процеси, як правило, наділені зворотним зв'язком. За аналогією з такою динамічною моделлю соціальної реальності вибудовується її теоретичне бачення — взаємозалежна мережа понять і моделей, в якій відсутні раз і назавжди задані онтологічні засади.

Об'єкт дослідження в цьому випадку щоразу створюється наново, залежно від поставлених у дослідженні завдань. Створення такої дослідницької моделі передбачає врахування соціокультурного контексту, тла, яке багато в чому визначає специфіку взаємозв'язків усередині заданого об'єкта. З огляду на це йдеться не про створення універсальної моделі соціальних процесів, придатної для будь-яких сегментів соціальної реальності. Такий дослідницький підхід радше передбачає комплексний аналіз локальних процесів із подальшою спробою опису якомога ширшого спектра їхніх взаємозв'язків з іншими, так само специфічно заданими процесами.

При аналізі трансформації епістемі соціальних наук можна виокремити три основні елементи, або методологічні засади: суб'єкт, метод пізнання, картину соціального світу. Спробую дати визначення цим трьом елементам.

Засадовою характеристикою суб'єкта вважається те, що він мусить постійно взаємодіяти з навколишнім середовищем заради виживання. Дія і пізнання визначаються як два взаємозалежні процеси такої взаємодії.

У процесі пізнання суб'єкт намагається створити образ упорядкованого простору навколишнього світу, де йому буде забезпечена принаймні тимчасова безпека. Для цього формується уявлення про стабільність провідних причинно-наслідкових зв'язків, що веде суб'єкта пізнання до продукування такої картини світу, де засадовим характеристикам притаманна статичність, тобто субстанціональність. Субстанціоналізм як засадова характеристика картин світу був необхідним доти, доки суб'єкт пізнання відчував себе залежним від життєвого середовища. У субстанціоналістських картинах світу суб'єкт невіддільний від об'єкта, вони становлять єдиний простір буття, підпорядкованого доцільності світопорядку вищого рівня. Дотримання законів, установлених трансцендентною силою, слугувало гарантом безпеки життя суб'єкта й ефективності його дій у субстанціоналістських картинах світу.

У процесі зміни життєвих умов і підвищення автономності суб'єкта від навколишнього простору він виокремлює себе із природного і соціального світу, позначає себе як індивіда. Образ розмежованості суб'єкта й об'єкта формується в картині світу доби Відродження, де людина проголошується творцем самої себе, наділеним свободою волею. Поступово індивідуалізм стає домінантною рисою у західній картині світу. Звідси зростає інтерес до внутрішнього простору суб'єкта, що відокремлюється від навколишнього світу невидимою межею і протиставляється йому. Остаточне формування суб'єкт-об'єктної діади відбувається в науковій картині світу, де суб'єкт пізнання виступає в ролі спостерігача за процесами в природному і соціальному просторі. Субстанціональність, тобто споконвічна стабільність світу, дає змогу виявляти його закономірності в процесі пізнання й використовувати знання про них для підвищення ефективності дій. У філософії пізнання, що належить до наукової картини світу, складається образ двох субстанцій: фізичної і розумової, субстанції природи і субстанції свідомості, що принципово незвідні одна до одної. Мірою розвитку наукового знання місце образу про цілісність цих субстанцій, їхню внутрішню несуперечливість заступає образ динамічної реальності, що перебуває в процесі постійного становлення.

Метод пізнання — це спосіб сприйняття світу, це спосіб виокремлення основних рис і відокремлення їх від другорядних. Для кожної культури, для кожного історичного періоду основне і другорядне відрізняються одне від одного і мірою змін міняються місцями.

Метод пізнання неминуче задає певні загальні принципи організації світу, що являють собою закони реальності. У науковому пізнанні нині існують різні точки зору на те, що може бути описане у вигляді закономірностей. У позитивізмі законами виступали усталені причинно-наслідкові зв'язки, котрі можна було зафіксувати за допомогою наукових процедур. У некла-

сиці й постнекласиці ставлення до вивчення і виявлення законів змінюється — закони або вважають ситуаційними, тимчасовими зв'язками і тенденціями, або взагалі мова йде про принципову хаотичність і невпорядкованість досліджуваної реальності.

Картини світу — системи уявлень про реальність, прийняті в культурі певного соціально-історичного простору. Картини світу формуються засобами як повсякденної, так і наукової мови й утворюють підґрунтя сприйняття світу людиною як суб'єктом пізнання. Світогляд суб'єкта в соціоісторичному просторі конституюється заданим способом інтерпретації реальності, що видається йому самоочевидною. Цей спосіб можна назвати картиною світу, яка домінує у груповій і масовій свідомості в конкретному соціокультурному просторі.

Базові онтологічні поняття — це свого роду табу стосовно інших джерел смислових значень. Завдяки таким поняттям, як “людина”, “Бог”, “природа”, “суспільство”, у різноманітних картинах світу, починаючи з релігійних, спрощується й уніфікується реальність, її багатоманіття форм життя і буття. Це спрощує можливість орієнтації у світі й у соціокультурному просторі суб'єктам дії різних соціальних груп, створює універсальний образ буття для всього суспільства.

У картинах соціального світу можна виокремити два базові концепти: соціальна реальність і суб'єкт дії/пізнання/влади. У класиці соціальна реальність — це об'єктивно наявна, незалежна від свідомості суб'єкта цілісність фактів і явищ. У класиці реальність одна, її сутність трансцендентна і прихована за світом речей і явищ. У некласиці реальностей безліч, вони залежать від інтенціональних проєктів і замикаються в окремі царини як світи різноманітних культурно-соціальних значень. Соціальна реальність у некласиці — це абстрактна модель, що віддзеркалює окремі елементи інтерсуб'єктивного життєвого світу і ґрунтується на науковій інтерпретації типологізації повсякденної свідомості.

У постнекласиці реальність як онтологічна субстанціональна усталеність відсутня, є реальність мереж відносин між речами і явищами, що фіксуються суб'єктом за допомогою рамок понять і теоретичних конструктів. Соціальна реальність у постнекласиці — одна із загальних рамок значень, що накладаються на соціальну дійсність, відмінна як від доксихного передзнання, так і від типологізацій життєвого світу. Можна сказати, що в концепціях постнекласики соціального пізнання відбуваються подальший розвиток ідей некласики в бік детальнішого уточнення засад соціальної науки, опис і класифікація різноманітних форм знання про соціальну реальність.

Коли концепція класичного образу суспільства зазнає краху, змінюється й опис основних характеристик суб'єкта дії. Критична соціологія виявила по той бік порядку силу, по той бік консенсусу — репресії, відкрила в модернізації ірраціональність, в загальних принципах — приватний інтерес класу можновладців. Державна влада і домінантна в суспільстві ідеологія протиставляються суб'єкту дії. Результатом успішної соціалізації стає не щире наслідування встановлених зразків, а вміння використовувати їх у власних інтересах і радше обходити, ніж поважати. Таким чином, суб'єкт дії

і суспільство не відповідають одне одному, а здебільше протистоять як приховані противники. У соціології постмодерну втрачається довіра до фігури актора як історичного персонажа.

Суб'єктом дії стає в одному разі соціально пасивна особа, яка дедалі більше замикається в пошуку своєї ідентичності чи то шляхом самоізоляції від суспільства, чи то створенням малих груп, що мають власну свідомість і способи її вираження. В іншому разі суб'єкт дії — це успішний гравець, який використовує знання правил гри в соціальних полях для отримання максимального прибутку, але загалом мало зацікавлений у якихось абстрактних, трансцендентних соціальних цінностях. І в тому, і в тому випадку суб'єкт дії залишається відчуженим від соціального світу, бо не сприймає його як значимий для нього простір. Він не намагається впливати на перебіг подій, натомість обирає залежно від своїх особистісних амбіцій або стратегію ухилення від боротьби, або стратегію отримання максимального прибутку в уже наявних соціальних полях. Передбачається, що можливість його впливу на соціальну дійсність зведена до мінімуму внаслідок тотального характеру сучасної влади, що пронизує майже всі сфери приватного і громадського життя.

Як у класичній соціології, так і в сучасних соціологічних концепціях суб'єкт дії є заручником — у першому випадку історичних тенденцій, у другому — правил гри мозаїчного соціального світу. Оскільки в сучасному світі, з одного боку, зростає можливість суспільства впливати на перебіг свого розвитку, а з іншого — виникають нові соціальні проблеми, пов'язані з глобалізацією, неодмінно постає питання, наскільки ці проблеми можуть розв'язуватися самі собою, без активної участі масового суб'єкта дії. Для участі в сучасних процесах від суб'єкта дії потрібні нові якості, зокрема чітке усвідомлення меж можливостей його впливу на перебіг подій, раціональне філософське бачення себе і свого місця у цих процесах. Але головною рисою такого суб'єкта дії є його бажання особисто проживати історичність, створювати нові соціальні зразки поведінки, а не бути їх пасивним спостерігачем.

Трансцендентний і іманентний способи аналізу соціальної реальності

Щоб описати зв'язок між певною позицією суб'єкта пізнання стосовно соціальної реальності, застосовуваний ним метод пізнання і картину соціального світу, що утворюється в результаті, слід описати загальні риси двох способів теоретичного бачення в соціології: трансцендентного та іманентного. Перший спосіб, який можна визначити як класичний для соціології, і досі найпоширеніший у соціологічному дискурсі пострадянського простору. Особливість його сучасного застосування в дослідженнях — те, що методологічне підґрунтя беруть із класики соціології, але висновки часто роблять у дусі некласичних концепцій, особливо коли йдеться про аналіз індивідуальних практик у рамках малих і середніх соціальних груп. Іманентне бачення використовує як методологічне підґрунтя некласичні принципи, але потребує доповнення постнекласичними концепціями.

Коли соціолог використовує трансцендентальне бачення досліджуваних об'єктів, у цьому разі наукове пояснення суспільства можливе остільки, оскільки "під іменем соціального розуміють сукупність об'єктивних фактів, які не залежать або, принаймні, не зводяться до якоїсь приватної інтерпретації. Можливість універсального досвіду соціального пізнання гарантує нам об'єктивність соціальних фактів" [Бикбов, s. a.]. У цій теоретичній позиції вихідним першоелементом суспільства є людина, яку соціологічна теорія розуміє як суб'єкт, але суб'єкт не локальний, а універсальний. Це означає, що цьому універсальному суб'єктові властиві такі характеристики: розумність, воля, свобода вибору. У класичній моделі ролі, норми, раціональність поведінки не охоплюють цілком людську істоту: залишається завжди внутрішньо притаманна суб'єктові вихідна свобода, що слугує джерелом зміни, вибору, підкорення чи протесту.

Тобто можна говорити, що для соціолога, який працює в полі трансцендентального теоретичного бачення, існують два незалежні види універсальних явищ: універсальні властивості суб'єктів як вільних індивідуальних істот і соціальні явища, що детермінують поведінку людей як соціальних акторів. У такій соціології дослідники, з одного боку, не вивчають властивостей суб'єктивності, оскільки вони неопричинювані соціальними зв'язками і часто ірраціональні. А з іншого боку — нехтують явищами, несуттєвими для пояснення тотальності суспільства, — у фокус теорії має потрапляти не безліч відхилень чи окремих фактів, а універсальна логіка суспільства, його нормальна форма існування.

На противагу цьому іманентна концепція соціального спирається на локальні, специфічні для кожної досліджуваної царини відмінності, що збираються в пояснювальні схеми на підставі того спільного, що ці царини мають між собою, як-от на підставі особливостей поведінки соціального агента як розумно-тілесної істоти, чиї конкретні властивості зумовлені практикою, але не тотожні їй. Показовішим поясненням виступає в цій схемі концепція П.Бурдьє, що встановлює відповідність між габітусом акторів як сукупністю практичних схем і соціально раціоналізованим тілом як вихідною точкою для традиційного аналізу виробництва і споживання.

Класична теорія соціології виносить точку зору соціологічної науки у певному смислі за дужки соціальної дійсності, надто хаотичної, щоби дослідники безпосередньо могли в ній спостерігати усталені явища. Завдяки дистанції, що утворюється в результаті розмежування між реальністю суспільства і розумом теоретика, останньому відкривається система об'єктивних зв'язків, що зумовлює дії людей. Теоретик, дистанційований і ніби очищений від усілякого штибу часткової залученості в суспільство (чи то політична заангажованість, естетичні преференції або повсякденний досвід), спостерігає каузальні зв'язки, опиняючись поза їхньою дією. Такий соціологічний погляд описує суспільство не як доступне йому мірою схожості (наприклад, соціальні практики як дії собі подібних індивідів), а як подібну фізичному світу сукупність об'єктів, від початку позбавлених власної рефлексивності.

У цьому плані існує своєрідний зв'язок між поміщенням соціолога в позицію стороннього спостерігача-фіксатора трансцендентних законів і тим,

як цей соціолог аналізує суб'єкти дії. У цьому разі вони уявляються або майже цілком залежними від структур суспільства, або приреченими на раціональну поведінку через спільну схильність до порядку і пошуку безпечної ніші для власного соціального існування. Інакше кажучи, саме трансцендентні закони або цінності визначають у такому підході поведінку людей. Таким чином, з аналізу автоматично виключаються досвід соціального життя суб'єктів дії, їхні тілесні практики, сформовані на перетині безлічі незрідка суперечливих чинників особистої біографії, яка, власне, є окремим випадком соціального в рамках глобального історичного простору-часу.

Залежно від ідеологічних поглядів дослідника, який працює у традиції трансцендентних теорій, можна виокремити два основні напрями: об'єктивізм і суб'єктивізм. У першому випадку в методології загальне домінує над приватним, суспільство — над індивідом. Соціальна реальність зображується як реальність об'єктивна, не залежна від свідомості суб'єкта, закони якого людина так само не може скасувати, як закони фізичного світу. Крім цього вважається, що суспільство як упорядкована система взаємовідношень у своїй відносній стабільності більш значима, ніж хаотичне виявлення приватних інтересів суб'єктів, тому ними в разі потреби можна знехтувати. Суб'єкт підкоряється встановленому порядку, інакше його дії розглядаються як девіантна поведінка. Основним принципом управління в цьому разі є принцип соціального контролю, відстежування відхилень і або робота із жорсткого викорінювання їх, або більш м'який варіант маніпуляції як виправлення вад соціалізації суб'єктів. У будь-якому разі прихованою метою є приведення соціальної реальності до одного універсального знаменника, єдиної системи цінностей, встановленої в суспільстві.

У другому випадку в концепціях суб'єктивізму й індивідуалізму автори теорій виходять із протилежної позиції. З їхньої точки зору, соціальна реальність не існує незалежно від свідомостей і дій індивідів. Навпаки, її структури формуються й підтримуються в результаті повсякденної практики суб'єктів дії. Порядок у суспільстві формується із хаосу різноманітних спонукальних мотивів і являє собою не строго впорядковані структури, а мобільні мережі взаємодій, у яких одночасно діє безліч чинників. Домінантним принципом впливу на наявну ситуацію є принцип найменшого втручання, оскільки будь-яке впровадження в соціальні мережі порушує їхню самоорганізацію і може призвести до непередбачених наслідків. Такий принцип узгоджується з філософією лібералізму, яка виникає під впливом переходу західних суспільств до динамічної ринкової економіки, а потім трансформується в сучасну теорію неолібералізму. Автори обох підходів — і об'єктивізму, і суб'єктивізму — за всієї відмінності висновків стосовно суті соціальної реальності й місця в ній суб'єктів дії виходять із деякої відстороненої позиції, що їй посідає соціолог як спостерігач та експерт досліджень соціальності.

З точки зору іманентної некласичної теорії “позиція соціолога не перебуває над соціальним простором, а є одним із місць соціальних практик, які конструюють соціальний простір як простір відмінностей і конкурують за спосіб його визначення” [Бикбов, s. a.]. Соціальні відмінності в цьому разі підтримуються різноманітними видами влади в суспільстві і, що конче

суттєво для розвитку соціологічної теорії, влада і знання розглядаються в цьому разі як взаємозалежні чинники, котрі по-різному співвідносяться в конкретних соціальних практиках. Поміщаючи соціолога всередину наявних у суспільстві соціальних практик, іманентна теорія дещо змінює традиційне бачення суб'єкт-об'єктних відносин у рамках соціального пізнання. Але доводиться визнати, що стосовно суб'єкта дії точка зору залишається тією самою, що й у трансцендентній теорії. Автори іманентних неklasичних теорій ставлять під сумнів ідею про внутрішню свободу індивіда, оскільки представники цього підходу, поєднуючи чинники влади і знання, знаходять безліч прихованих форм маніпуляції свідомістю акторів у рамках сучасного суспільства.

У постнеklasичних концепціях, які щойно починають розроблятися в сучасній соціологічній теорії, мабуть, дістануть нове тлумачення також поняття суб'єкта і методу пізнання, що приведе до формування нової картини соціального світу з концептуальним описом динамічної й стохастичної соціальної реальності.

Література

Арчер М. Реализм и морфогенез. Теория общества: фундаментальные проблемы / Под ред. А.Ф.Филиппова. — М., 1999. — С. 63–78.

Аутвейт У. Реализм и социальная наука // СОЦИО-ЛОГОС. — М., 1991. — С.141–158.

Бикбов А. Т. Имманентная и трансцендентная позиции социологического теоретизирования. — <http://publications.isras.ru/Yr2001/StartRus/Researches/SRC/cerfsophi/PUBL/TXT/iman_trans.html>.

Бурдые П. Поле науки // Социальное пространство: поля и практики. — М., 2005. — С.473–517.

Бурлачук В. Ще раз щодо питання: “Що таке суспільство?” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №1. — С.5–36.

Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. — М., 2004.

Гофман А.Б. Существует ли общество? От психологического редукционизма к интерпретации социальной реальности // Социологические исследования. — 2005. — № 1. — С.18–25.

Ильин В.В. Классика-неклассика-постнеклассика: три эпохи в развитии науки // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. — 1993. — № 2. — С.16–34. — <http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/nums.12_1993.html>.

Качанов Ю.Л. Эпистемология социальной науки. — СПб., 2007.

Коллинз Р. Социология: наука или антинаука? // Теория общества: фундаментальные проблемы. — М., 1999. — С. 37–72.

Костенко Н., Макеєв С. Місце і час соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С.11–32.

Кутуєв П. Проблематика сучасного соціологічного теоретизування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 2. — С.144–165.

Мелков Ю. Факт в постнеклассической науке. — К., 2004.

Микешина Л.А. Философия познания. Полемиические главы. — М., 2002. — <http://www.deashistory.org.ru/lam_philcogn.html>.

Попова І.М. “Соціальність” як підґрунтя соціологічної інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С.98–121.

- Поппер К.* Эволюционная эпистемология // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. — М., 2000. — С.57–74.
- Резник Ю.М.* Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология. — М., 1999.
- Степин В.С.* Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. — М., 2003.
- Танчер В.* Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — №4. — С.125–132.
- Тарасенко В.* Науковий інтелект соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С.33–49.
- Филиппов А.Ф.* О понятии теоретическая социология // Социологическое обозрение. — 2008. — Т.7. — № 3. — С.75–114.
- Фуко М.* Археология знания. — СПб., 2004.
- Штомпка П.* Формирование социологического воображения. Значение теории // Социологические исследования. — 2005. — № 10. — С. 64–72.
- Alexander J.* Durkheim's Problem and Differentiation Theory Today // J.Alexander Action and Its Environments: Towards New Synthesis. — New York, 1988. — P.49–77.
- Fuller S.* Social Epistemology. — Bloomington, Indianapolis, 2002.
- Kurasawa F.* Alexander and the Cultural Refounding of American Sociology // Thesis Eleven. — 2004. — Vol.79. — № 1. — P.53–64.